

**EKOLOGIK MUAMMOLARNING ILMIIY NAZARIY ASOSLARI***Shamshetova Anjim Karamaddinovna**Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi,  
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent*

*Annotasiya. Ushbu maqolada ekologik muammolar, antropogen ta'sirida ekotizimning buzilishi va inson hayotini o'zgartirib borish haqida ilmiy tahlili keltirilgan. Ekologik muhitni tushunish, mavjud muammolarning oldini olish chora-tadbirlari va antropogen ekologik tahdidlarning o'sishini tartibga solishi ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalari ekanligi asoslangan.*

*Kalit so'zlar: Global ekologik muammolar, iqlim o'zgarishi, ekopsixologik bilimlar, ekosentrik ong shakllanishi, ekologik shaxs.*

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ***Шамшетова Анжим Караматдиновна**Сотскаатель Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, кандидат психологических наук, доцент*

*Аннотация. В данной статье представлен научный анализ экологических проблем, разрушения экосистем и изменения жизни человека из-за антропогенного воздействия. Он основан на том, что осмысление экологической среды, меры по предотвращению существующих проблем и регулированию роста антропогенных экологических угроз являются основными задачами социальной психологии.*

*Ключевые слова: глобальные экологические проблемы, изменение климата, эконсихологические знания, формирование экоцентрического сознания, экологическая личность.*

**SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS***Shamshetova Anjim Karamaddinovna**Applicant of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, Candidate of Psychological Sciences, associate professor.*

*Annotation. This article presents a scientific analysis of environmental problems, destruction of ecosystems and changes in human life due to anthropogenic impact. It is based on the fact that understanding the ecological environment, measures to prevent existing problems and regulate the growth of anthropogenic environmental threats are the main tasks of social psychology.*

*Key words: global environmental problems, climate change, ecopsychological knowledge, formation of ecocentric consciousness, ecological personality.*

**Kirish.** Dunyo miqyosida olimlar XX asrda insoniyat biosferaning buzilishi, keyingi bosqichlarda sayyoraviy falokatga olib kelishi mumkinligini ilmiy farazlar bilan asoslab kelmoqda. Global ekologik muammolar jamiyatimiz markazidagi masalalardan biridir. Insoniyatning taraqqiyotga erishish yo'lida tabiatga nisbatan xo'jasizlarcha munosabatda bo'lishi atrof-muhitdagi muvozanatning izdan chiqishiga va o'nglab bo'lmas salbiy oqibatlariga olib keldi, natijada ob-havo va iqlim butunlay o'zgarib ketish arafasida turibdi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibi Antoniu Guterrish yoshlarning munosabati va xulq-atvori jamiyatimizning kelajakdagi shaklini belgilaydi, endi har qachongidan biz odatlarimizni, xatti-harakatlarimizni o'zgartirishimiz kerakligi va chora-tadbirlarimiz samarali bo'lishini ta'minlash uchun biz turli kontekstlarni hisobga olishimiz kerak. -deb ta'kidlab o'tgandi. Atrof-muhit siyosati, ekologik ta'lim darajasi va infratuzilmaning tayyorligi har bir mamlakatda turlicha. Ba'zi mamlakatlar ijtimoiy muammolarga boshqalarga qaraganda ko'proq duch kelishadi va bu omillar odamlarning atrof-muhitni muhofaza qilish choralari ko'rishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Shunday qilib, olimlar tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilishda o'tish va ishtirok etishni osonlashtirish uchun turli xil vositalarga muhtoj.

Global harorat va dengiz sathining ko'tarilishi bilan atrof-muhitdagi o'zgarishlar inson farovonligiga murakkab ta'sir ko'rsatishi mumkin. Olimlar vaqt o'tishi bilan ruhiy salomatlikka mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlarni o'rganishga ham kirishdilar. Hozirgi kunda biz atrof-muhitni idrok etishimiz, tabiat resurslariga bo'lgan munosabatimiz qanday bo'lsa uning natijalarini ko'rib turibmiz.

Ekologik muammolarni kelib chiqishiga albatta, Odam tabiatga ta'siri ya'ni yerning beqiyos keng hududlarida fauna va florani, o'simliklarning kamayishi, ayrim o'simlik va hayvon turlarining qirilib ketishi va bir qator antropogen omillarning natijasidir.

Sayyora hozirda oldingi davrlarga qaraganda tezroq isib ketmoqda. Haroratning ko'tarilishi vaqt o'tishi bilan ob-havo sharoitlarini o'zgartiradi va normal tabiiy muvozanatni buzadi. Bu odamlar va Yerdagi boshqa barcha hayot shakllari uchun juda ko'p xavf tug'diradi. Ikkinchidan, Energiya ishlab chiqarish, asosan, qazib olinadigan yoqilg'ilarni yoqish tufayli atrof-muhitga jiddiy zarar etkazuvchi manba hisoblanadi. Ko'mir, neft va gaz elektr stansiyalari sayyoramiz bo'ylab elektr energiyasining asosiy manbai bo'lib, atmosferada mavjud bo'lgan ko'pgina issiqxona gazlarining shakllanishiga hissa qo'shadi. Albatta, quyosh, shamol va gidroyelektr

stansiyalari kabi muqobil energiya manbalari mavjud, biroq ular mamlakatlarning energiyaga bo'lgan barcha ehtiyojlarini faqat kichik bir qismini qoplashga qodir. Qayta tiklanadigan manbalardan ishlab chiqariladigan energiya miqdorini ko'paytirish elektr energiyasini ishlab chiqarish natijasida atrof-muhitning buzilishini kamaytirishning eng muhim bosqichidir. Uchinchidan, yer sharidagi suv muammosi, suv yetishmasligi, suvning ifloslanishi, cho'r suvlar, qurg'oqchilik yoki sug'orishning noaniq usullari, sanoatda o'g'itlar va pestisidlarning chiqarilishi suv havzalarining ifloslanishi kabi muammolari ko'p. Jumladan, suv tanqisligi - aholi va chorva mollarning toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli miqdorda suv resurslarining yetishmasligi bo'lsa, turli mamlakatlarda urbanizatsiya natijasida suvning ifloslanishi muammosi yanada kuchaymoqda. 2050 yilga borib dunyo aholisining 70 foizi shaharlarda yashashi kutilmoqda. Tez urbanizatsiya oqava suvlarni tozalash infratuzilmasiga katta sarmoya kiritishni talab qiladi. Ko'pgina shaharlar bunga qodir emas va nazorasiz sanoat chiqindilari va xom kanalizatsiya hajmi ortib bormoqda.

To'rtinchidan, biologik xilma-xillik va yerdan foydalanish muammolari. Yerdan norasional foydalanish ko'plab qimmatli ekotizimlarning tanazzulga uchrashiga va o'rnini almashtirib bo'lmaydigan biologik xilma-xillikning yo'qolishiga olib keldi. Atrof-muhitning buzilishi natijasida biologik xilma-xillikning yo'qolishi insoniyat hayotini xavf ostiga qo'yimoqda. Inson shuni tushunish kerakki, biz yashashimiz uchun zarur bo'lgan resurslar havodan kelmaydi, balki turli xil ekotizimlarning boyligi bilan ta'minlanadi, kislorod ishlab chiqarish, suvning tabiiy filtratsiyasi, ozuqa moddalarining aylanishi va changlatish - bularning barchasi murakkab mexanizmning natijasidir, unda inson faqat jonli tabiat bo'g'inlardan biridir. Barcha tirik organizmlar uchun tabiiy boylikni saqlash katta ahamiyatga egadir. Beshinchidan, kimyoviy moddalar, zaharli moddalar va og'ir metallar haddan tashqari ko'pligi. Sayyoramizni sanoatlashtirishning halokatli oqibatlari insoniyatni keskin choralar ko'rish zarurati oldiga qo'ydi. Atrof-muhit muammolari voqealar rivojlanishining boshqa versiyalarini uylab ko'rish kerak ya'ni insoniyat tabiatni boshqarish bilan bog'liq boshqa yo'l izlashi kerak bo'ladi. Tabiatda kimyoviy moddalar va zaharli moddalar mavjud bo'lsa-da, so'nggi 250 yil ichida inson sun'iy ifloslantiruvchi moddalardan foydalangan holda atrof-muhitga faol ravishda zarar yetkazdi. Bunday zararli ta'sirlarning ko'plab manbalari mavjud, ular keltiradigan zarar ba'zan juda katta, bu ayniqsa og'ir sanoat va qishloq xo'jaligi sohalarida sezilarli. Zaharli kimyoviy moddalar bilan ifloslangan ekotizimni tozalash juda qiyin va amalda bu kamdan-kam hollarda tizimli ravishda amalga oshiriladi. Shu bilan birga, zararli birikmalar ishlab chiqarishni kamaytirish va ularning chiqarilishini minimallashtirish atrof-muhitni saqlashning muhim qismidir.

Keyingi ekologik muammolarimizdan biri havo ifloslanishi mummosi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti havoning ifloslanishini inson va sayyoralar salomatligiga tahdid soluvchi asosiy tahdidlardan biri sifatida tan oladi. UNEP ma'lumotlariga ko'ra, havo ifloslanishiga asosan beshta inson faoliyati sabab bo'ladi ya'ni ular qishloq xo'jaligi, transport, sanoat, chiqindilar va uy xo'jaliklari deb ta'kidlab o'tishgan.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti hozirda bu masalaga e'tibor qaratmoqda, chunki havo ifloslanishining inson salomatligiga ta'siri haqida dalillar ko'paymoqda. So'nggi yillarda havoning ifloslanishi diabet xavfini oshirishi, kognitiv rivojlanishning buzilishi va intellektning pasayishiga olib kelishi aniqlandi.

Qolaversa chiqindilarni utilizatsiya qilish zamonaviy sivilizatsiyaning global muammolariga aylanib bormoqda. Chiqindilarning to'planishi nafaqat atrof-muhit va inson salomatligiga zarar yetkazishi hamda jiddiy ijtimoiy va iqtisodiy zarar ham keltirishi haqida olimlarning ilmiy fikrlari barcha axborot tizimlarida e'lon qilinmoqda. Chiqindilarni mantiqsiz boshqarish butun sayyorada bir qator ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Zamonaviy jamiyatlar ishlab chiqarish va qadoqlash jarayonlarining tinimsiz sur'ati tufayli doimiy ravishda to'ldiriladigan chiqindilar miqdorini sezilarli darajada oshirdi, bu o'z navbatida tez o'sib borayotgan aholi soni va unga xizmat ko'rsatish zarurati bilan bog'liq. Ochiq poligonlarda yoqish va ko'mish axlatni yo'q qilishning eng mashhur va arzon usullaridir. Ammo ular haqiqatan ham shunchalik samaralimi? Chiqindilarni yoqish paytida havoga zararli va zaharli kimyoviy birikmalar ko'p miqdorda chiqariladi. Ochiq chiqindixonalar, badbo'y hidni yoyishdan tashqari, ko'plab yuqumli kasalliklarning manbalari va tashuvchilari - hasharotlar va kemiruvchilar bilan to'lib-toshgan. Chiqindilarni yoqish paytida havoga zararli va zaharli kimyoviy birikmalar ko'p miqdorda chiqariladi. Ochiq chiqindixonalar, badbo'y hidni yoyishdan tashqari, ko'plab yuqumli kasalliklarning manbalari va tashuvchilari - hasharotlar va kemiruvchilar bilan to'lib-toshgan.

Afsuski, sayyoramizda tabiiy muvozanat buzilishi natijasida ozon qatlamining yemirilishi bilan bog'liq ekologik xavf paydo bo'ldi. Bu esa kelajakda iqlimning bashorat qilib bo'lmaydigan o'zgarishlariga, ya'ni inson organizmi immun tizimining zaiflashishiga, onkologik kasalliklar sonining oshishiga, o'simliklarning sekin o'sishiga olib kelishi mumkin. Ayni paytda ozon qatlami juda muhim, chunki u ultrabinafsha quyosh nurlanishini to'sib qo'yadi, bu tirik organizmlar to'qimalariga jiddiy zarar etkazishi va saraton kasalligini keltirib chiqarishi mumkin. Ozon qatlamini olimlar «biologik qalqon» deb ham ataydilar. Taassufki, bu qalqonning yemirilishiga inson omili katta rol o'ynayapti.

Ekologik muammolardan kelib chiqadigan kasalliklar XX asrning eng hal qilib bo'lmaydigan muammolaridan biridir. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) bugun 2012-yilda 7 millionga yaqin odam, ya'ni dunyodagi jami o'limlarning har sakkizinchi nafari havo ifloslanishi tufayli vafot etganini ko'rsatadigan yangi raqamlarni e'lon qildi.

Ekologik muammolarga bog'liq kasalliklar – Oshqozon-ichak trakti kasalliklari. Ular orasida oshqozon va ichakning eng keng tarqalgan yallig'lanish kasalliklari (gastrit, kolit, enterit), ichak infeksiyalari (gastroenterit),

Ovqat hazm qilish tizimining onkologik kasalliklari (ko'pincha jigar va oshqozonga ta'sir qiladi), teri allergik kasalliklari. Nozik odamlarda dermatit rivojlanishi, ekzema yoki toshbaqa kasalligining kuchayishi sifasiz ichimlik suvi fonida paydo bo'lishini aytib o'tmoqda. Tashqi havoning ifloslanishi natijasida o'lim - kasallik: 40% - ishemik yurak kasalligi, 40% - insult, 11% - surunkali obstruktiv o'pka kasalligi, 6% - o'pka saratoni, 3% - bolalarda pastki nafas yo'llarining o'tkir infeksiyalarini insonlar boshdan kechirmoqda.

Ekologik muammolar qatorida okeanlar, baliqchilik va o'rmonlarni kesishi ham tabiat resurslaridan noto'g'ri munosabatlarda bo'lganligimiz natijasida yuzaga keldi. Dunyo okeanining ko'plab hududlarida baliq zahiralari tugab bormoqda, qimmatbaho baliq turlari populyasiyasining halokatli qisqarishi, treska inqirozi ya'ni baliq ovlash natijasida Atlantika baliqlari sonining keskin kamayishi misol bo'la oladi. Antropogen omillarning biri o'rmonlarni kesish kolonizasiyasidir. Sivilizasiyani rivojlantirish maqsadida shaharlar, qishloq xo'jaligi va yaylovlar qurish uchun yangi hududlarni o'zlashtir natijasida ayovsiz harakatlarni ko'ramiz. O'rmonlar asosan ekologik (tuproqni muhofaza qilish, suvni muhofaza qilish, o'simlik va hayvonot dunyosini hamda boshqa tabiiy resurslarni muhofaza qilish, himoya, sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish, rekreasiya) va ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajaradi.

Hozirgi kunda ekologiya barcha soha vakillarini, olimlarni hamkorligidagi bir xil ekotizimni asrashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni olib borishni taqozo qiladi. Zamonaviy ekologiya siyosat, iqtisod, huquq, xalqaro huquq, psixologiya, pedagogika, falsafa, ma'naviy-ma'rifiy, diniy, kimyo, fizika, geologiya, geografiya, tuproqshunoslik, matematika kabi barcha fanlar ittifoq bo'lgandagina aniq bir kompleks ekotizimni qayta ishlanishini talab qiladi.

Atrof-muhitga zamonaviy fan va texnika taraqqiyotining ta'siri natijasida ekologiya tushunchasi o'ta kengayib ketdi. Fanga "inson ekologiya"si degan atama ham kirib keldi. Insonni tashqi muhitga munosabati boshqa tirik organizmlardan tubdan farq qiladi.

Zamonaviy olimlarning ta'kidlashicha, tabiatga beparvolik, e'tiborsizlik borgan sari tabiat bilan bo'ladigan munosabatlarimizni og'irlashtiradi. Insoniyat ahvolidning murakkabligi ham shundaki, u barcha muammolarni tushuna oladi. Shunday bo'lsa da, muammolarning dastlabki sabablarini, uni tashkil etuvchi ko'pgina tarkibiy qismlarning o'zaro ta'siri, ahamiyatini to'la tushunib yetganligi oqibatida unga tegishli chora-tadbirlar ham ishlab chiqolmaydi. Inson hayotida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayot sharoitlarining beqarorligi, tabiiy ofatlar va texnogen ofatlar sonining ko'payishi, jinoyatchilikning o'sishi, kelajakka noaniqlik, ekstremal hayotga psixologik tayyorgarlikning yo'qligi bilan belgilanmoqda.

Hozirgi paytda mavjud ekologik muammolarni bartaraf etishda eng dolzarb masalalardan biri ham ekologik ong, ekologik madaniyatni, ekologik xulqni shakllantirish bo'lib turibti. Chunki ekologik ong, ekologik xulq, ekologik madaniyat shakllansa ona-tabiat va insonlar o'rtasidagi muvozanat saqlanib turiladi va bu o'z navbatida yashash tarzini yaxshilashga xizmat qiladi. Insonning ma'naviy, iqtisodiy, jismoniy, psixologik jihatdan aqliy hayoti bevosita tabiat musaffoligi bilan chambarchas bog'liqdir. Ekologik ong, ekologik xulq, ekologik madaniyatni shakllantirish ekologik ta'lim-tarbiyaning uzviyligini ta'minlash bilan bog'liq shakllanib boradi. Ekologik psixopedagogika pozitsiyasi ekologik shaxsni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur.

Ekologik muhitni tushunish, mavjud muammolarning oldini olish chora-tadbirlari va antropogen ekologik tahdidlarning o'sishini tartibga solishi hamda psixologik tahlilini o'tkazish ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalarining biriga aylanmoqda. Atrof-muhitga tegishli xatti-harakatlarning psixologik tahlilini ijtimoiy-psixologiya tadqiqotlarda atroficha o'rganib borishni taqozo qilmoqda.

#### Adabiyotlar

Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 483 с.

Медведев В.И., Алдашева А.А. Экологическое сознание. Учеб.пособие для ВУЗов. -М.: ЛОГОС, 2001. - 383 с.

Панов В. И. Экологическая психология: Опыт построения методологии. М.: Наука, 2004.

Панов В. И. Ноосфера - психическая реальность или метафора? (Экопсихологическая гипотеза) // Вестник Ярославского государственного университета имени П. Г. Демидова. Серия «Психология». Ярославль, 2006.

Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека. М.: Логос, 1996.